

**MIT MUTATNAK KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGYNEK
A KÁROLI-BIBLIÁN VÉGZETT
HELYESÍRÁSI ÉS NYELVI MÓDOSÍTÁSAI?**

SZATHMÁRI ISTVÁN

1. A „Kövesdi Pál grammatikája és a nyelvi norma alakulása” című dolgozatomban (MNy. LXI, 428—36) megpróbáltam kifejezni, milyen fontos szerepet töltenek be a nyelvtanok több sajátáguknál fogva a nyelvi norma, az irodalmi nyelv kialakításában és terjesztésében, s hogy éppen ezért — különösen a kezdeti szakaszban — szinte legfőbb forrásai az irodalmi nyelvi kutatásoknak. Egy másik közleményemben meg („Szcenci Molnár Albert és irodalmi nyelvünk”: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. NytudÉrt. 40. sz. 345—54) arra igyekeztem — mindjárt gyakorlati példával is — rámutatni, hogy mennyire jelentősek a stilisztika és a minket most közelebbről érdeklő irodalmi nyelv történeti vizsgálata számára a nyelvvel foglalkozóknak (íróknak, költőknek stb., de különösképpen nyelvtudósoknak, grammatikusoknak) az olyan munkái, amelyekben saját írásukat vagy más szerző szövegét átjavítják, kiigazítják, korrigálják. Az efféle javításokban, korrigálásokban ugyanis a spontán nyelvhasználatot ellenőrző tudatosság érvényesül, amiből a legbiztosabban lehet következtetni az illető szerző, sőt — bizonyos korrekciókkal — a kérdéses kor nyelvi normáinak a mennyiségére, erejére, elterjedtségére, vagyis az irodalmi nyelv alakulásának az állapotára.

Ezúttal KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGYNEK, a XVII. század sok nyelvet ismerő tudósának, teológusának, a „Hungaria Illustrata...” (Ultrapecti, 1655.) című nevezetes magyar grammatika szerzőjének a Károli-biblián végzett javításait vizsgálom a fentebb idézett tanulmányban követett módszer szerint.

2. Hogy e módosításokat megfelelően tudjuk értékelni, legalább összefoglalóan szeretnék utalni Komáromi Csipkés György említett grammatikájának és egész életművének főként a nyelvi egységesítésben és normalizálásban érvényesülő jelentőségére (részleteiben l. SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Kandidátusi disszertáció. Bp., 1963. 439—87).

a) A Hungaria Illustrata a SZENCZI MOLNÁR ALBERT munkájával („Novae Grammaticae... libri duo.” Hanoviae, 1610.) induló, a vulgáris nyelvek nyelvtan-irodalmában a legfejlettebb fokot képviselő (vö. BALÁZS JÁNOS: MTud. 1956:313—22), önálló magyar nyelvtanok sorába tartozik. Valójában nem teljes grammatika, mert külön mondatant nem tartalmaz. De a latin nyelvtantól és nyelvtől való elszakadásban fölülmúlja valamennyi elődjét, szerzőjét ugyanis a szabályok megalkotásában immár nem a latin grammatika, hanem nyelvünk működése irányítja.

b) Komáromi Csipkés Györgynek a nyelvtanában is tükröződő nyelvi tudatossága ugyancsak nagyobb az elődeiénél: világosan látja, és — elvileg is — meg-

fogalmazza a szabályoknak és a szabályokba sorolható formáknak, valamint a kivételeknek a szerepét, sajátosságait; az egyes nyelvi jelenségeket körülhatárolja, igyekszik valamennyi változatukat számba venni, ennek következtében a szabályokon belül — s ebben már előre mutat a XVIII—XIX. századba — felfedezi nyelvünk apróbb finomságait is; a magyar nyelv megbecsülése tovább nő nála, szerzőnk több vonatkozásban a hébernek is elébe helyezi.

c) Komáromi Csipkés az eddigieknél nagyobb mértékben „értékeli” a nyelvi jelenségeket mintegy az irodalmi nyelv szemszögéből, de úgy, hogy figyelembe veszi a stilsztika és a nyelvhelyesség szempontjait (gyakori minősítései: „ordinarie et communiter”, „communius”, „accusatus”, „rarius”, „frequentius” stb.).

d) Saját szabályait, elgondolásait némely esetben nem követi nyelvhasználatában. Az is előfordul, hogy nem egészen következetes, illetőleg hogy — nyilván a nyomdaktól is függően — csak fokozatosan érvényesíti szabályait.

e) Különösen jelentős a Hungaria Illustrata, illetőleg Komáromi Csipkés György életműve helyesírásunk számára. A helyesírási egység szükségességét határozottan felismerve tovább építi helyesírásunk fonematikus jellegét; szorgalmazza s meg is valósítja — az *ő, ű* kivételével — a hosszú magánhangzók jelölését; az *ö, ü*, valamint a *cs* jel egyedülivé tételével, a *zs* bevezetésével s a szóelemző elv bizonyos fokú érvényesítésével — ha ezek alkalmazásában nem is volt mindig következetes, illetőleg ha ez csak lassanként hódít is tért nála — igen jelentős lépést tett mai helyesírásunk felé.

f) Alaktani szabályai, részletező leírásai sok, korábban több változatban szereplő jelenséget normalizálnak; azoknak az egységesítéséhez pedig, amelyeket a szabályok több alakváltozatban sorolnak fel, a szerző úgy járul hozzá, hogy vagy zömben, vagy kizárólagosan valamelyik változatukat használja.

g) Hangtani szabályt nemigen ad, de nyelvhasználata e tekintetben is szinte a mai normákat tükrözi. (A többek között éppen az bizonyítja a viszonylagos erejét a korabeli nyelvi normának — amelynek alapja az északkeleti területeken beszélt nyelvjárás volt, s amelynek kialakulásában alapvető szerepet játszott az északkeleti és keleti részek református iskoláinak, köztük a debreceninek a hatása —, hogy a révkomáromi születésű Komáromi Csipkés alig néhány évet tölt el Debrecenben a Hungaria Illustrata megjelenéséig, mégis a benne található hangállapot már az itteni normáknak felel meg; igaz persze, hogy tanulmányait Sárospatakon fejezte be, és rövid ideig Kassán is tanítoskodott.)

h) Komáromi Csipkés György nyelvi hatását nehéz pontosan felmérni. Nem tudjuk ugyanis, hány példányban látott napvilágot, s mennyire terjedt el itthon a Hungaria Illustrata. A helyesírási és egyéb szabályait — talán a legjobban — érvényesítő biblia, később kifejtendő okok miatt, megjelenése (1685) után csak mintegy hetven évvel később jutott el Magyarországra, mindössze kilencszáz példányban, de ezek sem terjedtek el. Az azonban bizonyos, hogy mint rendkívül művelt, sok nyelvet ismerő tudós (megjelentetett két héber és egy angol nyelvkönyvfélét), egyházi férfiú, tanár, fordító és író igen sok irányú munkásságot fejtett ki; bölcséleti, természettudományi és vallási tárgyú művei nagy számban láttak napvilágot (az 1675-ben sajátkezűleg készített feljegyzése szerint addig 61 művet írt; SZINYEI JÓZSEF [Mír. II, 380—2] harmincötöt tart számon) külföldön és itthon. E művei a Tiszántúlon, az északkeleti és keleti protestáns vidékeken nyilván elterjedtek. Részben tehát ezek segítségével közvetve, részben tanári és lelkési foglalkozása folytán közvetlenül propagálhatta helyesírási elveit, nyelvi—nyelvtani nézeteit.

Ilyenformán a Hungaria Illustrata és Komáromi Csipkés György nyelvgyakorlata — mint az északkeleti, keleti nyelvi norma megtestesítője — SZENCZI MOLNÁR ALBERT örökét (l. NytudÉrt. 40. sz. 345—54) folytatva továbbviszi nyelvünket a normalizálódás és egységesülés útján a ma felé.

3. Mielőtt ezeket a megállapításainkat mintegy ellenőriznénk a Komáromi Csipkés javításain, utaljunk röviden a kérdéses biblia létrejöttére.

Komáromi Csipkés bibliája (teljes címén: „Magyar Biblia Avagy Az Ó és Új Testamentom könyveiből álló tellyes Szent Írás a Magyar nyelven Mellyet A Sidó Cháldeai és Görög nyelvekből Magyar nyelvre fordított és minden rész közönfőleges Summáját és részzeit meg-mutató marginális jegyzetekkel meg-világosított: Comáromi C. György S. I. M. D. és D. P. MDCLXXXV Efstendőben”) — mint ő maga is mondja — az eredeti források felhasználásával készült, de előtte volt a Károli-biblia, s javításait, változtatásait (áthúzással, újrászámozással, a saját szövegének a sorok közé való beírásával stb.) ebben tüntette fel. Számunkra egyébként e módosítások éppen ezért jelentősek. Egyfelől ugyanis a Károli-biblia hatása alól nem vonhatta ki magát, másfelől viszont erős meggyőződésre és tudatos elhatározásra volt szüksége ahhoz, hogy azon bármilyen vonatkozásban változtasson.

Ezt az átdolgozást Komáromi Csipkés már ifjan, külföldi tartózkodása alatt (1628 körül született, 1649-ben került Debrecenbe, s 1650-től 1653-ig tartózkodott tanulmányúton Oxfordban, majd Utrechtben) jórészt elvégezte. Úgyhogy amikor két lelkészársával őt bízzák meg az új biblia kiadásával, az átdolgozás valójában már készen áll, s így azok minden valószínűség szerint csak igen kismértékben folyhattak bele — ha egyáltalán ez megtörtént — a kész munkába. Az akkori zilált állapotok miatt a biblia Komáromi Csipkés életében nem jelenhetett meg, de a margittai zsinat 1680-ban, két évvel a halála után is ragaszkodott a tőle átdolgozott biblia kiadásához. S valóban az újabb bonyodalmak ellenére a Komáromi Csipkés György-féle biblia látott napvilágot 1718-ban, Leydenben (tehát a kötetben feltüntetett 1685-ös évszám valószínűleg a kézirat nyomdába adásának idejére utal). Az elkészült példányok legnagyobb része azonban a katolikus egyház beavatkozása következtében megsemmisült, a megmaradt kilencszáz példány csak 1789-ben jutott el a rendeltetési helyére, azonban ezek sem tudtak elterjedni. (Részletebben l. MUSNAI LÁSZLÓ: A vizsolyi biblia és Komáromi Csipkés György bibliája. Károlyi-Eml. 141—57.)

Anélkül, hogy Károli és Komáromi Csipkés bibliájának részletes összehasonlításába belebocsátkoznánk, ragadjunk ki a biblia különböző helyeiről egyes részleteket, s vizsgáljuk meg, mit és hogyan változtatott meg Komáromi Csipkés György. Ez az egybevetés pregnánsan mutatja meg, hogy a szerző csakugyan szabálynak tekintette-e nyelvtana megállapításait, s hogy egyáltalán milyen mértékben munkálta vele nyelvünk egységesülését és normalizálását.

4. Helyesírás. — Lássuk egymás mellé állítva a Károli- és a Komáromi Csipkés-féle biblia helyesírási eljárását (L. a 66. oldalon).

Ez az összehasonlító táblázat (a nyelvtannak s másik három műnek a helyesírását — és így a fejlődést is — feltüntető táblázatot l. az idézett kandidátusi disszertáció 466. lapján, l. még uo. 466—71) világosan jelzi, melyik változat áll lényegesen közelebb a mához. Hogy azonban a gyakorlatban is lássuk ezek érvényesülését, s hogy a morfémak találkozásokor alkalmazott helyesírási eljárás is kitűnjék,

Hangok	Károli	Hangjelölés	Komáromi Csipkés
á	á, a (ritk.)		á
c	tz		cz, tz (ritk.)
cs	cz, tf		ts
e, ě	e		e
é	é, e, ee (ritk.), e (ritk.)		é
gy	gy, g (ritk.), gj (ritk.), gi (ritk.)		gy
í	î, i		í
j	i, y (ritk.)		j
k	k, -c; ck		k
ly	ly		ly
ny	ny, n̄, nj (ritk.), ni (ritk.)		ny
ó	ó, ô (ritk.)		ó
ö, ő	ö, ő (kurzív szövegben), ȑ (lapszéli jegyzetben)		ö
s	f, -s; fs, ff		f, s
sz	f̂, ß (kurzív szövegben)		fz
ty	ty, ti (ritk.)		ty
u	v-, u; w-		u
ú	v̄-, ú		ú
ü, ű	ũ, ű (kurzív szövegben), ű (lapszéli jegyzetben)		ü
v	v-, u; -w- (ritk.)		v
zs	f, s		s

közlök három kis párhuzamos részletet (a Károli-bibliából vett részleteket K.-val, a Komáromi Csipkés Györgyéből vetteket Cs.-vel jelölöm):

Mózes első könyve I. rész, 10. K.: „Az szárazt pedig neuezé Iften Földnec: Az vizeknek fokafágát Tengernek, és látá Iften hogy ez ió vólna.” ~ Cs.: „És nevezé Iften a' szárazt földnek, a' vizeknek pedig egybegyülését nevezé tengereknek: és látá Iften, hogy jó.”

Ugyanott III. rész, 25. K.: „Nézzé meg azt az Pap, ha annac az f̂őre feiérre változot és az f̂zine alá efett az bűrnél, poklofság, melly az égénec helyén támadot, azért tisztátalannac itéllye azt a pap, mert poklofság.” ~ Cs.: „És meg-láttya azt a' Pap, és imé változott a' f̂zör fejérré a' fakadéokban, és a f̂zine mélyebb a' börnél, poklofság az; az égésben támadott; azért tisztátalannac itéllye azt a' Pap, poklofság-nak tsapáfa az.”

Máté evangéliuma, IX. rész, 16. K.: „Senki pedig nem foldgya v̄y poztô foltal bę az hituán ruhát, mert añac az ȑ, v̄y poztó foltia, az hituán ruhát meg f̂zakaztya, és az vtán nagyob f̂zakadás lét̂zen rayta.” ~ Cs.: „Senki pedig nem veti az új poftzó foltját az ó ruhára, mert el-vé f̂ji az ȑ tellyefségét a' ruhától, és gonofzabb f̂zakadás lét̂zen.”

5. Hangtani, alaktani—hangtani és alaktani jelenségek.

K. (Mózes első könyve, I. rész 1): az *Mennyet és az Földet* ~ Cs.: a' *mennyet és a' földet*.

K. (uo. 7): *felött* ~ Cs.: *felett*

K. (uo. III. rész 25): *változot* ~ Cs.: *változott*

K. (Mózes harmadik könyve, XIII. rész 25): *bűrnél* ~ Cs.: *börnél*

K. (uo. 33): *borotuallyác meg* ~ Cs.: *Beretválkozzék-meg*

K. (Királyok második könyve, XVII. rész 15): *hijába való* ~ Cs.: *hijába-valókká*

K. (uo. 16): *ket bornyu képét* ~ Cs.: *két borjukat*

K. (Máté evangéliuma, IX. rész 11): *Mesterterec* ~ Cs.: *Mesfteretek*

K. (uo. 13): Mert nem iöttem hogy az igazakat *hijnám* ~ Cs.: ...mert nem jöttem *hivni* az igazakat.

K. (uo.): *poenitentiára* ~ Cs.: *penitentziára*

K. (uo. 16): *nagyob* ~ Cs.: *gonofzabb*

K. (uo. 20): *hától* ~ Cs.: *hátúl*

K. (uo. 22): *az te hitöd* ~ Cs.: *a' te hited*

K. (Pál apostolnak a korintusbeliekhez írt első levele, XIV. rész 36): *tölletec* ~ Cs.: *töletek*

K. (uo. XV. rész 1): *bę vöttetec* ~ Cs.: *bé-vettetek*

K. (uo. 2): *minēmō* ~ Cs.: *minémü*

K. (uo.): *iduözültökis* ~ Cs.: *idvezültök-is*

A bibliából innen-onnan kiragadott szövegrészletek, példák (mind a magánhangzó-változtatások: *felött: felett, bür: bör, bę vöttetec: bé-vettetek* stb., mind a mássalhangzó-módosítások: *bornyu: borjukat, tölletec: töletek* stb., mind az úgynevezett alaktani—hangtani jelenségek: *hától: hátúl, minēmō: minémü* stb., mind az alaktani jellegűek: *az Mennyet: a' mennyet* [ez minden hasonló esetre érvényes!], *Mesterterec: Mesfteretek, hijnám: hivni, nagyob: gonofzabb* stb.) azt mutatják, hogy Komáromi Csipkés György az esetek zömében egyrészt a nyelvtanában megfogalmazott szabályoknak megfelelően, másrészt a — ma felé mutató — korabeli normák szerint változtatott a Károli szövegén. A felsorolt példák között mindössze három ízben módosít mai irodalmi nyelvünk rovására: a *hiábavaló* hiátustöltő *j*-jének a megkettőzésével — ez azonban az ő nyelvhasználatának megfelel (l. id. kandidátusi dolgozat 473) —, a *borotválkozik o*-jának *e*-re változtatásával — ez meg a debreceni nyelvjárással egyezik meg, de nem idegen a beszélt köznyelvtől sem (az ÉrtSz. népnek minősíti), végül az *idvözültök* *ö*-jének *e*-vel való helyettesítésével, ami a tiszántúli nyelvhasználatnak ugyancsak megfelel (egyébként az ÉrtSz. „régí” jelzéssel látta el). A Komáromi Csipkéstől meghagyott s ma már nem élő *nevezé, léjzen* stb.-féle formák meg természetesen a korabeli normarendszerbe tartoznak.

6. Egyéb jelenségek. — Komáromi Csipkés igen gyakran „korszerűsíti” az akkor már elavult szavakat:

K. (Mózes első könyve, I. rész 9): Gyüllyenec egybe az Eeg alatt való vizec egy helyre, hogy *tetedgyéc meg* az f3aráz... ~ Cs.: ...hogy *tefsék-meg*...

K. (Mózes harmadik könyve, XIII. rész 29): *af3f3oni állatnac* ~ Cs.: *afzfzonyon*.

A Komáromi Csipkés fordítása — ami már a tágabb értelemben vett mondat-szerkesztést, megfogalmazást érinti — a Károliénál pontosabb, magyarosabb (megszüntet sok latinizmust, például a latinra jellemző feltételes módokat stb.) és hajlékonyabb, közelebb áll saját korának nyelvéhez. Például:

K. (Mózes első könyve, I. rész 4): Es látá Iften hogy *ió volna* a világoffjág ~ Cs.: És látá Iften a világofságot hogy *jó*.

K. (Máté evangéliuma, IX. rész 2): Es mikor *látta volna* Iefus az ő hiteket... ~ Cs.: És látván Jéfus az ő hiteket... Mindamellett az is előfordul nemegyszer,

hogy szerzőnk magyartalanabbra, nehezkesebbre változtatja a Károli szövegét. Például:

K. (uo. 4): ...miért gondoltoc *gonozt* a ti *fzjuetekben*? ~ Cs.: ...gondoltok ti *gonofzokat* a' ti *fziveitekben*?

K. (uo. 6): ...*kely fel* vedd fel az te ágyadat, és *eregy* haza ~ Cs.: *Fel-kelvén* vedd-fel a' te ágyadat, és *menny-el* a' te *házadba*. (Vö. MUSNAI LÁSZLÓ i. m.)

7. A nagyobb, részletesebb egybevetés bizonyára megalapozottabb eredménnyel és több tanulsággal járt volna. De Komáromi Csipkés György helyesírási, nyelvi változtatásainak, módosításainak ez a futólagos mérlegelése is meggyőzhet bennünket arról, hogy régi nyelvtaníróink között a Hungaria Illustrata szerzője is milyen nagy mértékben hozzájárult a korabeli nyelvi norma erősítéséhez, ezzel egyengetve az utat mai irodalmi nyelvünk felé.

WAS BEWEISEN DIE ORTHOGRAPHISCHEN UND SPRACHLICHEN MODIFIZIERUNGEN GYÖRGY KOMÁROMI CSIPKÉS' IN DER KÁROLI-BIBEL?

Von

I. SZATHMÁRI

Der Verfasser geht in seiner Abhandlung von folgenden zwei Grundsätzen aus: 1. Die Grammatiken spielen eine sehr wichtige Rolle in der Gestaltung und Verbreitung der sprachlichen Norm; 2. für die Untersuchungen der Literatursprache sind diejenigen Werke der Grammatiker sehr bedeutend, in denen sie ihren eigenen Text oder den anderer Autoren verbessern bzw. modifizieren. Im weiteren wird die Rolle behandelt, die György Komáromi Csipkés, der Verfasser der bekannten, in der Mitte des 17. Jahrhunderts erschienenen ungarischen Grammatik (Hungaria Illustrata. Ultrajecti, 1655) in der Gestaltung der heutigen ungarischen Orthographie und Literatursprache spielte. Es folgt die Entstehungsgeschichte der Bibel von György Komáromi Csipkés und eine Analyse der orthographischen, phonetischen, morphologischen und syntaktischen Modifizierungen Komáromis an der Károli-Bibel. Aufgrund dieser Analyse stellt der Verfasser fest, dass György Komáromi Csipkés selbst im Vergleich zu den alten Grammatikern des 16. und 17. Jahrhunderts in grossem Masse zur Festigung der zeitgenössischen sprachlichen Norm beitrug und damit den Weg zur heutigen Literatursprache bereitete.